

Het ontstaan van een collectie van Paulinische brieven

Door: Gábor Locht

1. Inleiding

Over het ontstaan van een collectie van Paulus' brieven zijn verschillende hypothesen opgesteld die mijns inziens geen van alle geheel probleemloos zijn. Het is niet mogelijk om ze alle uitputtend te behandelen. Er zal daarom geprobeerd worden om aan de hand van enkele recente studies over dit onderwerp, een schetsmatig overzicht te geven. Na enige theorieën besproken te hebben, zullen een aantal conclusies getrokken worden die mijns inziens het meest *waarschijnlijk* zijn.

2. Een geleidelijk ontwikkelde collectie

2.1. Verschillende hypothesen

Er zijn verschillende hypothesen opgesteld over een geleidelijk ontwikkelde verzameling van Paulinische brieven.¹ Theodor Zahn betoogde dat de brieven van Paulus al vroeg verzameld werden en dat er vóór het schrijven van *I Clemens* (eind eerste eeuw na Chr.) een gezaghebbende verzameling van tien Paulinische brieven bestond.² Adolf von Harnack betoogde dat er rond 100 na Chr. een verzameling van dertien brieven bestond, die echter pas ná het optreden van Marcion de status van Schrift kregen.³ Op welke manier de collectie precies gevormd is, blijft in deze theorieën echter ongewis. Bovendien wordt Von Harnacks conclusie dat Marcion een grote rol heeft gespeeld in de canonvorming, tegenwoordig door velen betwijfeld.⁴ Volgens Kirsopp Lake, tijdgenoot van Zahn en Von Harnack, moest aan een veel langduriger proces van collectievorming gedacht worden.⁵ Lange tijd zouden er regionaal, verschillende collecties van Paulus' brieven hebben bestaan. Arthur G. Patzia stelt echter terecht vast dat er geen hard bewijs is voor dergelijke regionale collecties.⁶ Het zou te verwachten zijn dat regionale collecties, die onderling verschilden in het aantal brieven, sporen zouden hebben nagelaten in de bewaard gebleven manuscripten. Dat is echter niet het geval.⁷

2.2. Drie vroege collecties

2.2.1. Een 'zeven gemeenten collectie'

Harry Y. Gamble betoogt dat er in een vroeg stadium, drie verschillende collecties van Paulus' brieven zijn geweest. De oudste zou een 'zeven gemeenten collectie' zijn geweest, die de tien brieven aan zeven verschillende gemeenten zou hebben bevat. In deze editie zouden meerdere brieven aan één gemeente als eenheid zijn beschouwd en vervolgens op volgorde van lengte zijn geordend (*I-II Korintiërs, Romeinen; Efeziërs; I-II Tessalonicenzen; Galaten; Filippenzen; Kolossenzen*

---

¹ Zie voor een bespreking Gamble (2002) 36-37; Patzia (2011) 130-133; Porter in Evans & Tov (2008) 176-179.

² De brieven aan gemeenten en *Filemon*, exclusief de Pastorale brieven. Zahns theorie wordt besproken in Porter in Evans & Tov (2008) 176-179 en zie ook Patzia (2011) 130-133.

³ Zie Porter in Evans & Tov (2008) 177.

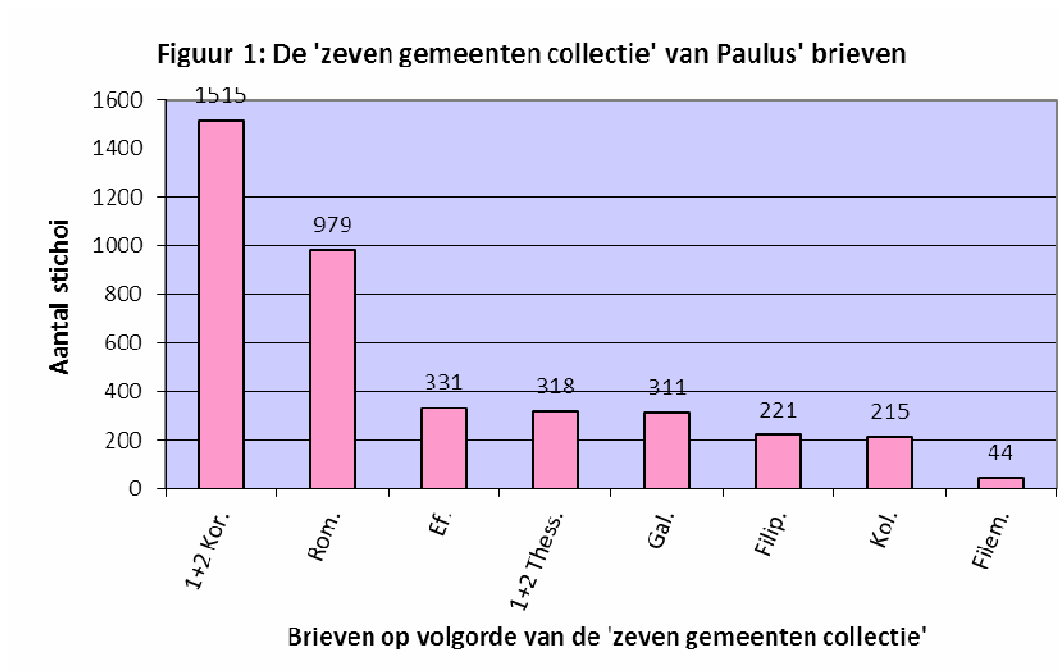
⁴ Zie uitgebreid: paragraaf 4.4 in Locht (2012).

⁵ Besproken in: Porter in Evans & Tov (2008) 177-178

⁶ Patzia (2011) 131.

⁷ Zie ook Stuhlhofer (1988) 110. Stuhlhofer merkt op dat er ook, gemeten naar de intensiteit van het gebruik van Paulus' brieven, geen aanwijzingen zijn dat er deelverzamelingen van Paulus' brieven hebben bestaan.

en *Filemon*. Zie figuur 1.⁸). *Filemon* zou hierbij gezien zijn als gericht aan de gemeente te Kolosse. Deze verzameling aan zeven gemeenten (symbolisch voor *alle* gemeenten), zou het probleem hebben opgelost dat Paulus aan specifieke gemeenten geschreven had. Door deze collectie zou duidelijk gemaakt zijn, dat Paulus' woorden universele geldigheid hadden. Als ondersteunend bewijs noemt Gamble het feit dat er in het vroege christendom twee andere collecties van zeven brieven bestonden: de brieven van Ignatius en de brieven aan de zeven gemeenten in het boek *Openbaring*. Deze verzamelingen zouden volgens Gamble een reflectie kunnen zijn van een vroege 'zeven gemeenten collectie' van Paulus' brieven.⁹

2.2.2. Een 'tien brieven collectie'

Een tweede collectie zou de tien brieven afzonderlijk op volgorde van lengte geordend hebben (*Romeinen*; *I Korinthiërs*; *II Korinthiërs*; *Efeziërs*; *Galaten*; *Filippenzen*; *Kolossenzen*; *I Tessalonicenzen*; *II Tessalonicenzen* en *Filemon*. Zie figuur 2.¹⁰). De Pastorale brieven zouden hier volgens Gamble later aan toegevoegd zijn en tussen *II Tessalonicenzen* en *Filemon* in zijn geplaatst, zodat alle aan personen gerichte brieven weer op volgorde van lengte geordend waren.¹¹ Deze volgorde zou volgens Gamble ten grondslag liggen aan het oudste manuscript van Paulus' brieven: *P⁴⁶* (uit het einde van de tweede eeuw na Chr.).¹²

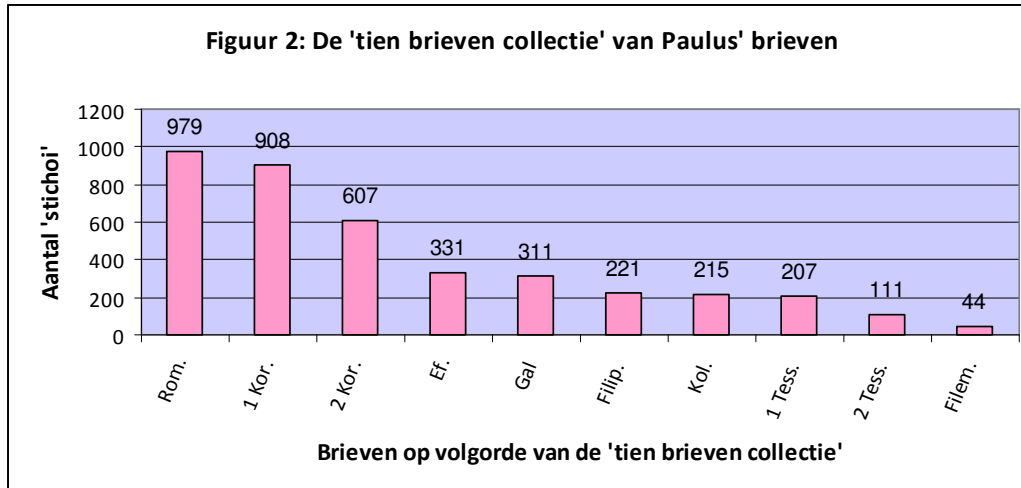
⁸ Gegevens over het aantal 'stichoi' (het aantal afgemeten 'regels' dat een geschrift lang was) zijn ontleend aan Metzger (1997) 298.

⁹ Gamble (1995) 61; Gamble in McDonald & Sanders (2008) 283.

¹⁰ Zie voetnoot 8.

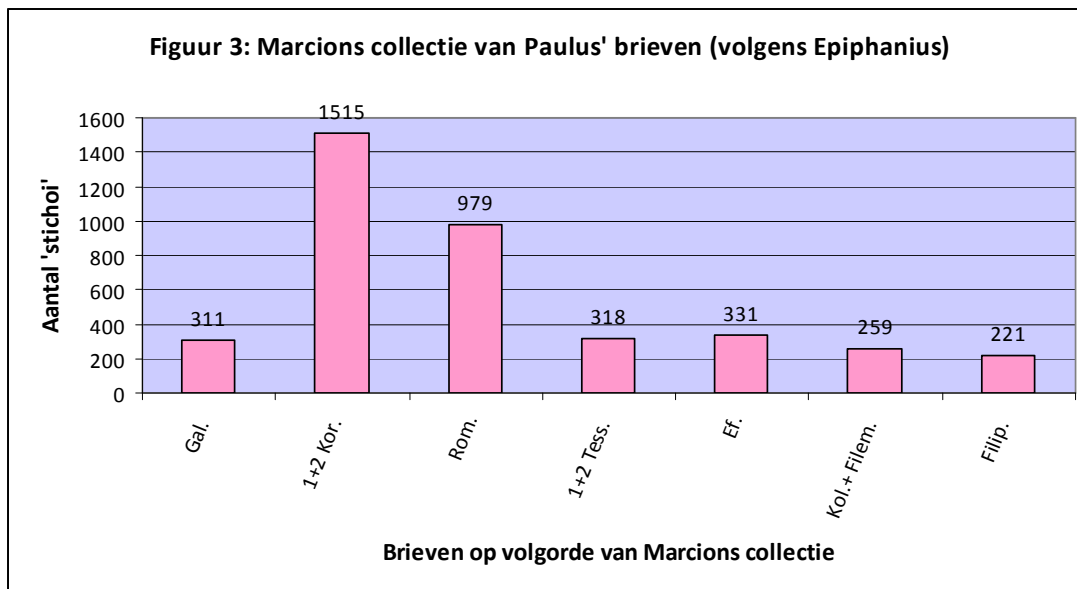
¹¹ Gamble (1995) 59.

¹² Ibidem; Gamble in McDonald & Sanders (2008) 284-285. *P⁴⁶* heeft deze volgorde, met als uitzondering dat *Hebreeën* tussen *Romeinen* en *I Korinthiërs* is geplaatst. Het einde van het manuscript is verloren gegaan. De tekst breekt af na *I Tessalonicenzen* 5.28 (zie Aland&Aland (1989) 109; Trobisch (2001) 13 e.v.).

2.2.3. De collectie van Marcion

Naast deze twee verzamelingen zou er in de tweede eeuw een derde collectie hebben gecirculeerd: de verzameling van Marcion¹³ (in de volgorde: *Galaten*; *I+II Korinthiërs*; *Romeinen*; *I+II Tessalonicenzen*; *Laodicenzen* (waarschijnlijk: *Efeziërs*); *Kolossenzen + Filemon*; *Filippenzen*. Zie figuur 3.¹⁴). Deze verzameling zou gebaseerd zijn op de 'zeven gemeenten' collectie, waarbij *Galaten* door Marcion aan het hoofd gezet was, vanwege het belang dat hij aan dit boek hechtte. De rest van Marcions verzameling is grotendeels geordend op lengte, als *Filemon* als aanhangsel aan *Kolossenzen* beschouwd wordt.¹⁵ Waarom de brieven aan de *Tessalonicenzen* vóór *Efeziërs* geplaatst zijn, blijft echter onverklaard.

¹³ Gamble (1995) 59-62; Gamble in McDonald & Sanders (2008) 283-284. Gamble volgt de volgorde die Epiphanius weergeeft in *Medicijnkastje (Panarion)* 42.9.4. Volgens Tertullianus (*Tegen Marcion* 5.21-22) stond *Filemon* echter helemaal achteraan in de verzameling en volgde deze brief op *Filippenzen*.

¹⁴ Zie voetnoot 8.

¹⁵ Gamble (1995) 61. In een eerdere publicatie (Gamble in Freedman (1992) 854) gaat Gamble ervan uit, dat de ordening van de brieven in Marcions verzameling verklaard kan worden als een poging om de brieven in een (vermeende) chronologische volgorde te plaatsen. Blijkbaar heeft Gamble deze hypothese nadien laten vallen. Een vermeende chronologische volgorde is mijns inziens inderdaad ook niet erg waarschijnlijk.

2.2.4. Evaluatie

Gamble's hypothese is een mogelijkheid, maar er zijn wel kritische kanttekeningen te plaatsen bij met name de door hem veronderstelde 'zeven gemeenten collectie'. Zo is het opmerkelijk dat er in het bewijsmateriaal vanuit gevonden manuscripten geen aanwijzingen zijn, dat er een 'zeven gemeenten collectie' heeft bestaan.¹⁶ Gamble leidt het bestaan van deze collectie af uit de volgorde van Paulus' brieven bij Marcion. Buiten het feit dat de volgorde van de brieven in Marcions verzameling in de verslagen van Tertullianus en Epiphanius verschilt,¹⁷ is de vermeende volgorde (op aflopende lengte) echter niet eenduidig. Binnen de zeven 'eenheden' waaruit de verzameling is opgebouwd, bestaan drie 'uitzonderingen' op de regel, die stuk voor stuk moeten worden verklaard. De eerste is de plaatsing van *Galaten* aan het hoofd van de collectie, terwijl het een relatief korte brief is. Deze uitzondering wordt door Gamble aannemelijk verklaard vanuit Marcions theologie, die laatstgenoemde het duidelijkste uit deze brief kon afleiden. De tweede uitzondering is de plaatsing van *Efeziërs*. Deze brief zou volgens Gamble's hypothese eigenlijk vóór *I & II Tessaloniszenen* moeten staan. Om Gamble's hypothese te accepteren, zou daarom aangenomen moeten worden dat het verschil in lengte tussen *I & II Tessaloniszenen* en *Efeziërs* (ca. 13 *stichoi* – 'regels') door een kopiist over het hoofd gezien is. Tot slot is de plaats van *Kolossenzen* in Gamble's theorie alleen 'juist' als aangenomen wordt dat *Filemon* als aanhangsel bij *Kolossenzen* werd gezien. (Anders zou *Kolossenzen* gezien de lengte van de brief, in Marcions collectie ná *Filippenzen* geplaatst zijn). In de hypothetische 'zeven gemeenten collectie' zou *Kolossenzen* volgens Gamble echter wél ná *Filippenzen* zijn geplaatst, wat suggereert dat *Filemon* in die collectie *niet* als aanhangsel bij *Kolossenzen* werd gezien (anders zou de eenheid '*Kolossenzen + Filemon*' immers vóór *Filippenzen* zijn geplaatst om een volgorde op lengte te handhaven). Er blijven daarom enkele onverklaarde zaken in hypothese van Gamble. Daarnaast zijn de verklaringen die hij geeft, stuk voor stuk niet onmogelijk, maar ze maken wel duidelijk dat de hypothese als geheel nogal kwetsbaar is.

De parallel met de zeven brieven van Ignatius gaat daarbij maar gedeeltelijk op: Ignatius schreef immers niet aan zeven *gemeenten*, maar aan *zes* gemeenten en één persoon (aan Polycarpus, de bisschop van één van de zes aangeschreven gemeenten, Smyrna).

In het *Muratorisch Fragment* wordt een expliciete link gelegd tussen het feit dat zowel Johannes (in *Openbaring*) als Paulus aan zeven gemeenten schreven. De volgorde waarin de brieven van Paulus in het *Fragment* besproken wordt, komt echter niet overeen met de volgorde van de vermeende 'zeven gemeenten collectie'.¹⁸ Het 'theologische concept' dat Paulus aan zeven gemeenten en *zodoende* aan De Gemeente (in het algemeen) geschreven had, lijkt daarom ook los van een vermeende 'zeven gemeenten collectie' te hebben bestaan.¹⁹

Tot slot moet worden opgemerkt dat het niet zeker is dat Marcion slechts tien brieven van Paulus kende, zoals Gamble veronderstelt.²⁰ Ook verdedigbaar is dat Marcion de Pastorale brieven kende, maar *verwierp* zoals Tertullianus stelde.²¹ Dat de Pastorale brieven niet in *P⁴⁶* worden aangetroffen, kan verschillend geïnterpreteerd worden. Gamble meent dat dit de stelling onderbouwt, dat er rond 200 na Chr. een collectie *zonder* de Pastoralen (en soms mét *Hebreeën*, zoals in *P⁴⁶*) circuleerde. Gezien het beschadigde einde van de codex en het feit dat de kopiist gaandeweg steeds meer tekst op een pagina heeft geschreven, menen anderen echter dat de

¹⁶ Zie met name Trobisch (2001).

¹⁷ Zie voetnoot 13.

¹⁸ Zie voor een Engelse vertaling van het *Muratorisch Fragment*: McDonald (2008) 369-371. Zie voor een uitgebreide recente discussie over de datering: Verheyden (2003). Verheyden betoogt overtuigend dat het *Muratorisch Fragment* in de tweede eeuw na Chr. gedateerd moet worden. Verschillende argumenten worden kort besproken in Locht (2012), paragraaf 4.5.1.

¹⁹ Toegegeven: om Gamble's hypothese te redden zou betoogd kunnen worden dat dit concept bewaard is gebleven, nadat een 'zeven gemeenten collectie' in onbruik was geraakt. Feit is echter, dat onbewezen blijft *dat* er een dergelijke collectie heeft bestaan.

²⁰ Gamble (1985) 42; Gamble (1995) 59.

²¹ Zie Porter in Evans & Tov (2008) 175.

Vorlage van P^{46} , de Pastoralen wél heeft bevat. De kopiist zou zich volgens hen hebben verrekend in het aantal benodigde pagina's en zou geprobeerd hebben om zoveel mogelijk van zijn *Vorlage* te kopiëren.²²

Ook Gamble's hypothese over een 'tien brieven collectie' is echter niet geheel zonder problemen. Voor zijn conclusie moet aangenomen worden dat een oudere 'tien brieven collectie' in later tijd is aangevuld met de Pastoralen, waarbij deze laatste brieven tussen *II Tessalonicenzen* en *Filemon* in geplaatst zijn. David Trobisch's studie naar de ontwikkeling van brievencollecties in de oudheid, toont echter aan dat aanvullingen op een oudere collectie in het algemeen als een appendix *achter* het oudste deel van de collectie werden geplaatst.²³ Trobisch's conclusies maken de door Gamble veronderstelde plaatsing van de Pastoralen onaannemelijk.

Al met al moet geconcludeerd worden dat Gamble's theorie mogelijk is en aannemelijke elementen bevat, maar het hypothetische karakter niet ontstijgt.

3. De 'Big Bang' hypothese

Edgar J. Goodspeed verdedigde de hypothese dat er pas na het schrijven van *Handelingen* (dat hij dateert rond 90 na Chr.) belangstelling kwam voor de brieven van Paulus. Zodoende zouden ze pas daarna in Efeze verzameld zijn, waarbij *De brief aan de Efeziërs* als inleiding (en door Goodspeed opgevat als pseudepigrafische brief), aan het hoofd van deze verzameling gezet werd. Goodspeeds leerling John Knox betoogde dat Onesimus voor deze verzameling verantwoordelijk was.²⁴

Veel onderdelen van deze theorie zijn niet aannemelijk en andere zijn omstreden. Daarom heeft Goodspeeds hypothese geen brede navolging gekregen. De voornaamste kritiekpunten zijn de volgende. De rol die het boek *Handelingen* zou hebben gespeeld, is om verschillende redenen onwaarschijnlijk. Ten eerste is het niet waarschijnlijk dat *Handelingen* de populariteit van Paulus' brieven zou hebben versterkt, omdat er nergens in *Handelingen* melding gemaakt wordt van het feit dat Paulus *überhaupt* brieven zou hebben geschreven.²⁵ Daarbij heeft Franz Stuhlhofer aangetoond dat de brieven van Paulus door de vroege kerkvaders veel intensiever gebruikt werden dan het boek *Handelingen*. Dit maakt het onwaarschijnlijk dat de publicatie van *Handelingen* heeft geleid tot een door Goodspeed veronderstelde 'hernieuwde' belangstelling voor Paulus' brieven.²⁶ Ook de datering van *Handelingen* is omstreden.²⁷ Naast de kritiek op de rol die *Handelingen* zou hebben gespeeld, zijn er echter andere bezwaren. Zo is er in de tot nu toe bekende manuscripten van Paulus' brieven, geen enkel bewijs dat er een verzameling van Paulus' brieven heeft bestaan waarin *Efeziërs* aan het hoofd stond.²⁸ Daarnaast is niet iedereen overtuigd van het feit dat *Efeziërs* een pseudepigrafisch geschrift zou zijn.²⁹ Tot slot maakt de brede bekendheid van Paulus' brieven in verschillende regio's rond 100 na Chr. (zoals Zahn heeft betoogd³⁰), het onwaarschijnlijk dat ze pas na 90 na Chr. 'herontdekt' zouden zijn.

²² Zie Porter in Evans & Tov (2008) 193; Trobisch (2001) 13-17. Volgens Trobisch waren in ieder geval *Titus* en *Filemon* in dezelfde regio bekend, getuige de papyri P^{32} en P^{87} , die volgens Trobisch in dezelfde periode als P^{46} moeten worden gedateerd. Kurt en Barbara Aland dateren P^{32} ook rond 200 na Chr.; P^{87} dateren zij in de derde eeuw (Aland&Aland (1989) 108, 111).

²³ Trobisch (2001) 50 e.v..

²⁴ Besproken door Porter in Evans & Tov (2008) 179-182; Patzia (2011) 133-134; Gamble (1985) 37.

²⁵ Zie Gamble (1985) 37.

²⁶ Stuhlhofer (1988) 109-110.

²⁷ Porter in Evans & Tov (2008) 181-182; Bruce (1988) 6-13; Carson & Moo (2008) 296-300.

²⁸ Gamble (1985) 38; Porter in Evans & Tov (2008) 181.

²⁹ Zie voor een bespreking van de voors en tegens: Carson & Moo (2008) 480-486.

³⁰ Aangehaald door Porter in Evans (2008) 177. Zie ook Stuhlhofer (1988) 156.

4. Een collectie vanuit een Paulinische 'school'

H. M. Schenke heeft voorgesteld dat Paulus' brieven zijn verzameld binnen een 'Paulinische school'.³¹ Een aantal van Paulus' volgelingen zou zich na zijn dood hebben verzameld, om Paulus' gedachtegoed te bewaren en verder te doordenken. Deze school zou dan ook verantwoordelijk gehouden moeten worden voor het redigeren van Paulus' brieven en het schrijven van de Pastorale brieven, die door velen ná Paulus' dood worden gedateerd.³² Een belangrijk pluspunt van deze hypothese is volgens Gamble, dat ze een verklaring geeft voor het feit dat pseudepigrafische brieven én authentieke brieven in één verzameling terecht zijn gekomen.³³

Bezwaren tegen deze hypothese zijn vooral gelegen in het feit dat het niet aannemelijk is dat het schrijven van pseudepigrafische werken algemeen geaccepteerd was, terwijl die aanname wel noodzakelijk is voor deze hypothese. De veronderstelling dat leerlingen in schoolverband, in Paulus' naam schreven, veronderstelt immers dat dit een geaccepteerde praktijk was. Armin Baum heeft echter, mijns inziens overtuigend aangetoond, dat het schrijven van pseudepigrafische werken onder christenen en niet-christenen werd opgevat als misleiding en in het algemeen werd afgekeurd.³⁴ Uit de Grieks-Romeinse wereld zijn filosofen- en artsenscholen bekend, waarin leerlingen werken publiceerden op naam van hun leermeester (zoals Pythagoras of Hippocrates). Baum laat echter zien dat deze werken alleen dan *niet* als vervalsing werden gezien, wanneer de *inhoud* van het werk als het authentieke gedachtegoed van de leermeester kon gelden – bijvoorbeeld wanneer het werk een uitgave was van de aantekeningen (gemaakt door een leerling), uit de lessen van de betreffende leermeester. Wanneer gedachten van leerlingen op naam van de leermeester werden gepubliceerd, over zaken waar de leermeester zich niet over had uitgelaten, werd dit niet geaccepteerd. Baum concludeert dan ook: 'Die Annahme, Paulusschüler, die (bei Verwendung paulinischer Materials) unter dem Namen des Paulus die Pastoralbriefe verfaßten, hätten in der Antike nicht als Fälscher gegolten, hat in den verfügbaren Quellen zur Pseudepigraphie in antiken Schulzusammenhängen keine Basis'.³⁵ Daarmee moet geconcludeerd dat de hypothese van Schenke meer problemen oplevert, dan ze oplost.

5. Individuen achter de collectie

Verskillende geleerden betogen dat het aannemelijk is, dat Paulus' brieven door één of enkele individuen verzameld en gepubliceerd zijn. Hierboven is de naam van Onesimus reeds genoemd. David Trobisch neemt echter aan dat de publicatie van de vroegste verzameling brieven teruggaat op Paulus zelf.

5.1. Paulus als verzamelaar van zijn eigen brieven

David Trobisch neemt het bestaande materiaal uit manuscripten als uitgangspunt voor zijn hypothese. In de acht oudste manuscripten staan de brieven van Paulus, afgezien van enkele kleine variaties in dezelfde volgorde (zie figuur 4³⁶), waarin alleen de plaatsing van *Hebreeën* variabel is.³⁷

---

³¹ Besproken in Patzia (2011) 132; voorzien van kritische kanttekeningen door Porter in Evans & Tov (2008) 185-186; met instemming: Gamble (1985) 39-41.

³² Zie voor wat dit laatste betreft bijvoorbeeld Trobisch (2001) 42-44.

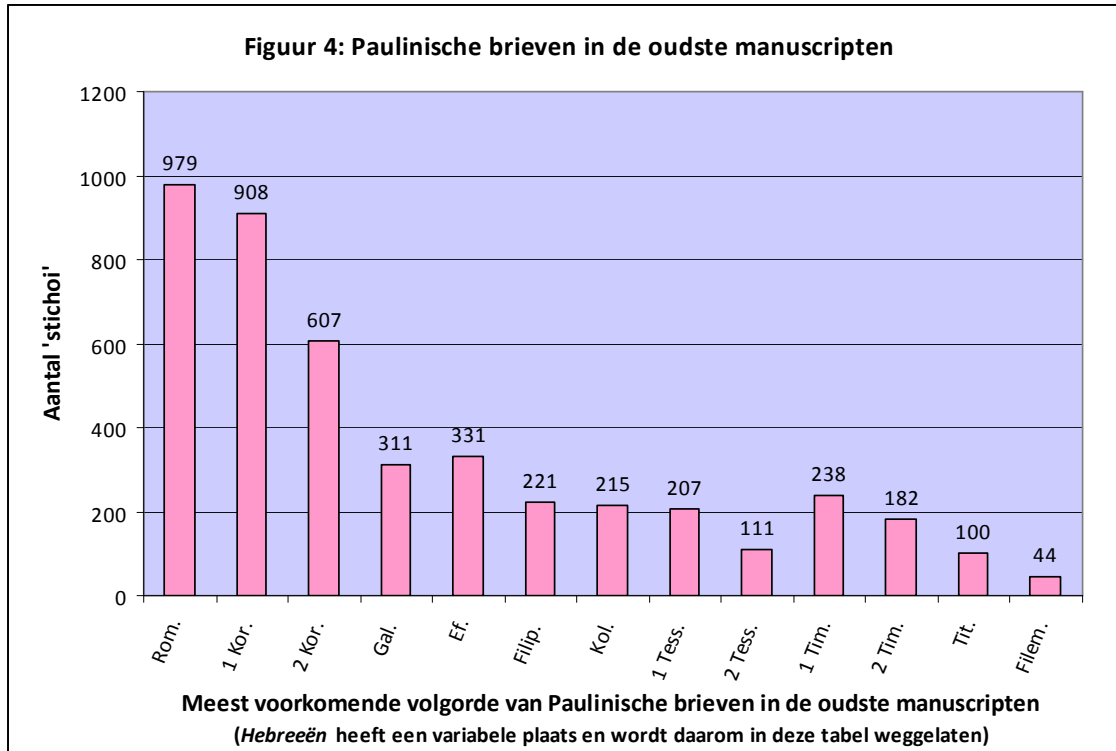
³³ Gamble (1985) 39-40.

³⁴ Baum (2001). Zie ook Ehrman (2011).

³⁵ Baum (2001) 51-63. Citaat op pagina 63.

³⁶ Zie voetnoot 8.

³⁷ Trobisch (2001) 22.

Naast de variabele plaats van *Hebreeën* wijst de uniformiteit van de titels van de brieven volgens Trobisch op een vroege, invloedrijke collectie van 13 brieven, waaraan *Hebreeën* later is toegevoegd.³⁸ Er bestaan volgens Trobisch geen aanwijzingen dat er manuscripten hebben bestaan van minder dan 13 brieven.³⁹ Binnen de uiteindelijke verzameling van 14 brieven onderscheidt Trobisch drie eenheden: A) *Romeinen, I&II Korinthiërs en Galaten*; B) *Efeziërs, Filippenzen, Kolossenzen en I&II Tessalonicenzen*, de Pastorale brieven en *Filemon*; en C) *Hebreeën*.

Uit onderzoek naar ongeveer tweehonderd brievencollecties uit de periode tussen 300 v. Chr. tot 400 n. Chr. leidt Trobisch een patroon af over de manier waarop brievencollecties werden gemaakt. Volgens Trobisch doorliepen deze meestal drie stadia. In het eerste stadium verzamelde de schrijver een aantal brieven aan de hand van zijn eigen kopieën, die hij gereedmaakte voor publicatie. Het tweede stadium vond meestal plaats na de dood van de auteur. Bewonderaars publiceerden een nieuwe, uitgebreide editie, bestaande uit de oudste collectie, die aangevuld werd met ander beschikbaar materiaal. In het laatste stadium werd een volledige collectie gepubliceerd, gevormd uit al het materiaal dat bekend was.⁴⁰ Door de rangschikking van brieven in collecties zijn deze stadia volgens Trobisch nog vaak terug te zien. Meestal bleef de oudste verzameling in tact en hield men zich in de uitbreidingen aan het ordeningsprincipe van de oudste collectie. Brieven die werden toegevoegd aan een chronologisch geordende verzameling werden bijvoorbeeld niet *tussen* de brieven uit de oudste collectie geplaatst, maar er als een appendix *achter* geplaatst – opnieuw in chronologische volgorde.⁴¹

Op grond van het feit dat *Efeziërs* in de meeste handschriften ná de kortere brief *Galaten* is geplaatst, meent Trobisch een afgrenzing tussen twee deelcollecties te herkennen. Zodoende zou de oudste collectie (deelverzameling A uit de latere collectie) gepubliceerd zijn door Paulus zelf –

³⁸ Ibidem, 1-27.

³⁹ Ibidem, 22. Uit de onzekerheid over de einden van *P⁴⁶* en *Codex Vaticanus* wil Trobisch op grond van die manuscripten geen vergaande conclusies trekken.

⁴⁰ Ibidem, 50 e.v..

⁴¹ Ibidem, 52.

uitgegeven op grond van de door hem bewaarde kopieën van zijn brieven.⁴² Paulus zou volgens Trobisch deze oudste collectie zelf hebben uitgegeven om zichzelf en zijn visie op de Torah te verdedigen tegenover de apostelen in Jeruzalem.⁴³ De uitgebreide editie (bestaande uit deelverzamelingen A en B) werd volgens Trobisch gepubliceerd door een van zijn bewonderaars (wellicht de schrijver van de Pastorale brieven⁴⁴). In deze tweede collectie werden de toegevoegde brieven wederom op volgorde van lengte, als appendix achter de vroegste collectie geplaatst, waarbij de brieven aan individuen een plaats kregen achter de brieven aan gemeenten. Tot slot werd *Hebreeën* in een later stadium aan de collectie toegevoegd.

5.2. Evaluatie van Trobisch' hypothese

Trobisch' theorie heeft aantrekkelijke kanten, maar is als geheel niet overtuigend. Sterk aan zijn benadering is het feit, dat hij het bewijsmateriaal vanuit de bewaard gebleven manuscripten een centrale plaats geeft. Als kanttekening moet daarbij echter gezegd worden, dat hij de volgorde in Marcions collectie niet bespreekt.

Trobisch aanneme dat de kern van de collectie wordt gevormd door een verzameling van Paulus' eigen kopieën, is een reële mogelijkheid, die door verschillende geleerden (waaronder ook de hierboven genoemde Harry Y. Gamble) als waarschijnlijk wordt beschouwd. Deze aanneme wordt ondersteund door het feit dat het bewaren van kopieën (zowel bij het schrijven van privé brieven als voor gepubliceerde brieven) gebruikelijk was.⁴⁵

Welke omvang de oudste collectie heeft gehad, blijft echter onzeker. Voor Trobisch' these is het noodzakelijk om aan te nemen dat *Efeziërs bewust ná Galaten* is geplaatst. Dit vormt echter direct ook de zwakste schakel in zijn betoog. Gezien het geringe verschil in lengte tussen *Efeziërs* en *Galaten* kan ook betoogd worden dat een kopiist het verschil over het hoofd gezien heeft.⁴⁶

Als reden voor publicatie van de oudste collectie veronderstelt Trobisch een grote theologische tegenstelling tussen Paulus en de apostelen in Jeruzalem. Zonder de onderlinge verschillen te willen bagatelliseren, lijkt mij deze kloof minder groot te zijn geweest dan Trobisch hem doet lijken.⁴⁷ Hierdoor overtuigt de door Trobisch aangedragen reden niet.⁴⁸

6. Conclusies

Geen van de hierboven aangedragen hypothesen is als geheel bevredigend. Toch kan uit de verschillende reconstructies een aantal zaken geconcludeerd worden, dat in termen van *waarschijnlijkheid*, mijns inziens de hoogste ogen gooit.

---

⁴² Ibidem, 53-54. Hierbij ziet Trobisch *I & II Korinthiërs* als brieven die zijn samengesteld uit zeven oudere brieven en vat hij *Romeinen 16* op als begeleidend schrijven. *Romeinen 16* zou oorspronkelijk gericht zijn aan de gemeente te Efeze (ibidem, 55, e.v.).

⁴³ Trobisch (2001) 87-95.

⁴⁴ Trobisch spreekt zich niet duidelijk uit over de vraag welke brieven van Paulus hij als authentiek beschouwt. Hij lijkt de Pastoralen en *Hebreeën* echter als pseudepigrafisch te beschouwen (ibidem, 42-47). Volgens Porter ziet Trobisch alleen de oudste collectie (deelverzameling A) als authentiek en hij bekritiseert Trobisch op dat punt. (Porter in Evans & Tov (2008) 188, 190). Porters kritiek lijkt hier echter niet terecht. Wel is duidelijk dat al Paulus' brieven volgens Trobisch onderworpen zijn geweest aan een ingrijpend redactieproces (waarbij hij Paulus zelf verantwoordelijk houdt voor de redactionele wijzigingen in de oudste collectie. Zie Trobisch (2001) 55-87).

⁴⁵ Gamble (1995) 101. Zie ook: Richards (2004) 156-161; 210-223; Porter in Evans & Tov (2008) 189-190, 195; Patzia (2011) 143.

⁴⁶ Zie Patzia (2011) 181; Porter in Evans&Tov (2008) 199-200.

⁴⁷ Zie Locht (2006).

⁴⁸ Zie voor andere kritiekpunten op Trobisch' these: McDonald (2008) 268; Gamble in McDonald & Sanders (2008) 285 en Lindemann (1990) 682-683 (Lindemann baseert zich op een eerdere Duitse publicatie van Trobisch uit 1989).

Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen het verzamelen van Paulus' brieven en het publiceren van die verzameling. Paulus' brieven kunnen afzonderlijk als gepubliceerd beschouwd worden, vanaf het moment dat ze in een gemeente werden voorgelezen.⁴⁹ De publicatie van een *collectie* zal echter later plaatsgevonden hebben.

Gezien het feit dat brieven actief tussen gemeenten werden uitgewisseld, is het waarschijnlijk dat verschillende gemeenten kleine verzamelingen van Paulus' brieven hebben gehad.⁵⁰ Deze verzamelingen hebben echter geen sporen nagelaten in de bewaard gebleven manuscripten, waardoor het aannemelijk lijkt te zijn dat een gezaghebbende collectie snel populair is geworden en een grote verspreiding genoten heeft. Hoe is deze invloedrijke collectie verzameld?

Het is niet uit te sluiten dat iemand Paulus' brieven heeft verzameld door verschillende gemeenten langs te reizen.⁵¹ Aannemelijker lijkt echter, dat een verzameling van Paulus' eigen kopieën ten grondslag heeft gelegen aan de oudste verzameling van zijn brieven, of daar de kern van heeft gevormd. Richards acht het zodoende mogelijk dat er al heel vroeg een verzameling van Paulus' brieven in Rome bestond (namelijk de aantekenboekjes die Paulus' eigen kopieën bevatten en die wellicht te identificeren zijn met de *membranai* uit *II Timotheüs* 4.13), maar dat deze mogelijk pas jaren later (na het schrijven van *Handelingen*) gepubliceerd werd.⁵² Hierin volgt Richards de these van Goodspeed, waar hierboven echter al de nodige kanttekeningen bij zijn geplaatst. Er lijkt weinig reden te bestaan om aan te nemen dat er een lange periode heeft bestaan tussen het verzamelen en publiceren van Paulus' brieven. De vraag blijft daarom: wanneer besloot men tot het publiceren van de collectie?

Mogelijk is het verzamelen en publiceren van Paulus' brieven gebeurd naar aanleiding van diens overlijden. Voor dit moment is geen hard bewijs, maar voor een hypothetisch ander moment nog minder. Het is namelijk lastig om een aannemelijk alternatief moment aan te wijzen, wanneer de these van Goodspeed niet wordt aanvaard. Daarbij kan een parallel voor deze reconstructie gevonden worden in de publicatie van Ignatius' brieven. Deze werden ook na het overlijden van Ignatius verzameld, waarschijnlijk met gebruikmaking van kopieën die in het bezit waren van Polycarpus.⁵³ Porter betoogt dan ook, dat waarschijnlijk een van Paulus' naaste medewerkers (wellicht Timotheüs of Lukas) verantwoordelijk is geweest voor de publicatie van een Paulinisch corpus, bestaande uit Paulus' eigen kopieën, en mogelijk aangevuld met brieven die door verschillende gemeenten waren bewaard.⁵⁴ Porters hypothese is mijns inziens een realistische mogelijkheid.

---

⁴⁹ Gamble (1995) 96.

⁵⁰ Ibidem, 98.

⁵¹ Porter in Evans & Tov (2008) 194.

⁵² Richards (2004) 210-223. De interpretatie van de *membranai* is afkomstig van T.C. Skeat en wordt ook nagevolgd door Gamble (Gamble (1995) 64). Richards vermoedt dat deze verzameling door Paulus' volgelingen ook weer gekopieerd werd in een codex, wat er uiteindelijk toe kan hebben geleid dat de codex in christelijke kringen blijvend populairder is geworden dan boekrollen. Zijn theorie over het gebruik van de codex is een variant op die van Gamble, in Gamble (1995) 61 e.v.. Mijns inziens kan de populariteit van codices onder christenen zowel worden verklaard uit de vroegste collectie van Paulus' brieven, die mogelijk op *membranai* gekopieerd werd, als uit het gebruik van soortgelijke aantekenboekjes, die mogelijk ten grondslag hebben gelegen aan de Evangelieën (zie Locht (2012), paragraaf 4.3.2). Deze twee gegevens kunnen elkaar hebben versterkt en zodoende de blijvende populariteit van codices onder christenen hebben bewerkstelligd.

⁵³ Richards (2004) 217. Ook Cicero's brieven werden gepubliceerd aan de hand van zijn eigen kopieën (ibidem.)

⁵⁴ Porter in Evans & Tov (2008) 191-202. Als Lukas hiervoor verantwoordelijk wordt gehouden, is het opvallend dat hij geen brieven van Paulus noemt in *Handelingen*. Volgens Porter was Lukas echter op de hoogte van het feit dat Paulus brieven schreef, maar was het Lukas eigen, om niet alle beschikbare tradities te noemen. Ook tradities over Jezus worden in *Handelingen* zeer summier genoemd op plaatsen waar ze wel relevant lijken te zijn geweest (ibidem, 198).

Over de vraag waarom waarschijnlijk niet al Paulus' brieven bewaard zijn gebleven, kan alleen gespeculeerd worden. Mogelijk bezat Paulus geen kopieën van *al* zijn brieven.⁵⁵ Als (of voor zover) Paulus' eigen kopieën *niet* als basis hebben gediend voor de collectie, maar de verzonden brieven zelf, kunnen diverse factoren hebben geleid tot het verloren gaan van brieven. Mogelijk werden sommige brieven over specifieke zaken (of wellicht Paulus' vroegste brieven) niet als van blijvende waarde gezien door de ontvangende gemeenten en zijn ze zodoende verloren gegaan.⁵⁶

Als de hypothese aanvaard wordt, dat de oudste collectie van Paulus' brieven gebaseerd is op diens eigen kopieën, lijkt Rome een aannemelijke plaats van ontstaan. Als Paulus tijdens de vervolgingen door Nero is gestorven, is het mogelijk dat hij in Rome kopieën van brieven, aan zijn naaste medewerkers heeft gegeven. Verschillende oude getuigen van Paulus' brieven hebben daarbij een link met Rome. Zo hebben zowel Clemens van Rome, als de schrijver van *II Petrus* en Valentinus de beschikking gehad over meerdere brieven van Paulus.⁵⁷

Het lijkt daarom niet onwaarschijnlijk dat aan het einde van de eerste eeuw na Chr. een collectie van Paulus' brieven bestond in Rome, die van daaruit is verspreid. Welke omvang had deze collectie? Met zekerheid kan hier geen conclusie getrokken worden. Voor wie de Pastorale brieven als authentieke brieven ziet, is er geen bezwaar om te denken aan een verzameling van dertien brieven (al Paulus' brieven, behalve *Hebreeën*), zoals Porter concludeert.⁵⁸ Hij ziet hiervoor ondersteuning in het feit dat Clemens van Rome aan het einde van de eerste eeuw na Chr. citeert uit *Romeinen* en *I Korinthiërs*; dat hij *mogelijk* citeert uit *Titus* en daarnaast bekend lijkt te zijn geweest met *II Korinthiërs*, *Galaten*, *Efeziërs*, *Filippenzen*, *Colossenzen* en *I Timotheüs*.⁵⁹

Onder diegenen die de Pastorale brieven als pseudepigrafisch beschouwen, is verschil van mening over de datering van deze geschriften. Wanneer gekozen wordt voor een datering in de tweede eeuw na Chr., zal men vanzelfsprekend sceptischer staan tegenover de bovengenoemde mogelijke toespelingen in *I Clemens*.⁶⁰ Helaas kunnen *P⁴⁶* en de collectie van Marcion geen zekerheid geven over de omvang van de collectie. Zoals eerder is genoemd, is het onzeker of de Pastoralen tot de *Vorlage* van *P⁴⁶* hebben behoord. Ook is niet met zekerheid te zeggen of Marcion ze uit een bestaande collectie wegsneed, of dat hij ze niet kende.

Martin Hengel betoogt dat Clemens van Rome ook gebruik maakte van het boek *Hebreeën*.⁶¹ Toch is het niet waarschijnlijk dat dit geschrift tot de oudste collectie van Paulus' brieven heeft behoord. Vooral de variabele volgorde van *Hebreeën* in de oudste handschriften van het Paulinisch corpus, wordt mijns inziens het beste verklaard door aan te nemen dat *Hebreeën* later aan een bestaande collectie is toegevoegd.⁶² Valentinus gebruikte *Hebreeën* waarschijnlijk rond 140 na Chr. in Rome, maar anderzijds ontbreekt *Hebreeën* in het *Muratorisch Fragment*. Als de oorspronkelijke

---

⁵⁵ Richards (2004) 220-221. Richards noemt de parallel met Cicero, die ook niet van al zijn brieven een kopie bezat. Dit kan hele triviale oorzaken gehad hebben: een brief kan in haast geschreven zijn, of er kan op dat moment geen secretaris beschikbaar zijn geweest.

⁵⁶ Porter in Evans & Tov (2008) 194, 197.

⁵⁷ Zie voor wat betreft Clemens' bekendheid met meerdere brieven van Paulus: Porter in Evans & Tov (2008) 193-194; zie ook Von Harnack (1914) 20, noot 2. Bekendheid van de schrijver van *II Petrus* met meerdere brieven van Paulus blijkt uit *II Petrus* 3.16. Als met Van Unnik (1955) en Van den Broek (1986), aangenomen wordt dat Valentinus de schrijver is van het *Evangelie van de Waarheid* (uit ca. 140 na Chr. – de periode waarin hij kans maakte op de bisschopszetel van Rome!) blijkt Valentinus de beschikking te hebben gehad over tien Paulinische brieven (inclusief *Hebreeën*). Zie Van Unnik (1955). Volgens het door Van Unnik gegeven overzicht (ibidem, 115-121) kan alleen bekendheid met *Galaten*, *II Timotheüs*, *Titus* en *Filemon* niet worden aangetoond.

⁵⁸ Porter in Evans & Tov (2008) 191 e.v..

⁵⁹ Ibidem, 193-194.

⁶⁰ Andreas Lindemann (1990) 683 stelt bijvoorbeeld dat Clemens nog geen verzameling kende, maar slechts één losse brief (*I Korinthiërs*).

⁶¹ Hengel (2002) 116.

⁶² Zie Trobisch (2001) 1-27.

tekst van dit document aan het einde van de tweede eeuw na Chr. moet worden gedateerd en geschreven is in de omgeving van Rome, is het aannemelijk, dat *Hebreeën* rond die tijd blijkbaar ook in Rome nog niet tot ieders verzameling van Paulinische brieven behoorde.

Samenvattend: de exacte omvang van de oudste collectie van Paulus' brieven blijft in nevelen gehuld. De drie meest aannemelijke mogelijkheden zijn: een 'zeven gemeenten collectie', een verzameling van tien afzonderlijke brieven, of een verzameling van dertien brieven (exclusief *Hebreeën*).

Aan het einde van deze bespreking kan ingestemd worden met de woorden van Arthur G. Patzia:

'Hypotheses can be frustrating because they leave us with possibilities rather than certainties; they challenge rather than comfort; but they also enlarge rather than restrict our vision. The nature of the material we have examined makes it impossible to determine with certainty whether Paul or a later disciple/editor initiated a collection of his letters and what form it took. As students of the New Testament, we are left to determine which theory best fits the evidence'.⁶³

---

⁶³ Patzia (2011) 136.

Literatuur

Primaire bronnen:

- Bijbelteksten:
  - *Bijbel. Vertaling in opdracht van het Nederlands Bijbelgenootschap bewerkt door de daartoe benoemde commissies* (Haarlem / Brussel 1981) (NBG 1951).
  - Aland, Barbara et Kurt e.a., *Novum Testamentum Graece* (Stuttgart 1995, 27e oplage).
- *Evangelie van de Waarheid*:
  - Broek, R. van den, *De taal van de Gnosis. Gnostische teksten uit Nag Hammadi* (Baarn 1986).
- Epiphanius van Salamis:
  - *Medicijnkastje*: Williams, Frank, *The Panarion of Epiphanius of Salamis I* (Sects 1-46) (Leiden 1997).
- Tertullianus:
  - *Tegen Marcion (Adversus Marcionem)*: Schaff, Philip, *Ante-Nicene Fathers Volume 3* (Grand Rapids, z.j.). Online geraadpleegd via: <http://www.ccel.org/ccel/schaff/anf03.pdf>.

Secundaire bronnen:

- Aland, Kurt & Barbara Aland, *Der Text des Neuen Testaments. Einführung in die wissenschaftlichen Ausgaben und in Theorie wie Praxis der modernen Textkritik* (Stuttgart 1981, tweede editie 1989).
- Baum, Armin Daniel, *Pseudepigraphie und literarische Fälschung im frühen Christentum* (Tübingen 2001).
- Bruce, F.F., *The Book of the Acts* (Grand Rapids 1988).
- Carson, D.A., & Douglas J. Moo, *An Introduction To The New Testament* (Nottingham 1992; tweede editie 2005).
- Ehrman, Bart D., *Forged. Writing in the Name of God – Why the Bible's Authors Are Not Who We Think They Are* (New York 2011).
- Gamble, H.Y. 'Canon: New Testament' in D.N. Freedman, e.a. (eds.), *Anchor Bible Dictionary*, vol. 1 (New York 1992) 852-860.
- Gamble, H.Y., *Books and readers in the early Church. A history of early Christian texts* (New Haven / London 1995).
- Gamble, H.Y., *The New Testament Canon. Its Making and Meaning* (Augsburg 1985; tweede druk: Eugene, Oregon 2002).
- Gamble, H.Y., 'The New Testament Canon: Recent Research and the Status Quaestionis', in: Lee Martin McDonald & James A. Sanders, *The Canon Debate* (Peabody, Massachusetts 2002; derde druk 2008) 267-294.
- Harnack, Adolf von, *Die Entstehung des neuen Testaments und die wichtigsten Folgen der neuen Schöpfung* (Leipzig 1914).
- Hengel, Martin, *The Septuagint as Christian Scripture. Its Prehistory and the Problem of Its Canon* (Edinburgh / New York 2002).
- Lindemann, Andreas, 'Trobisch, David: Die Entstehung der Paulusbriefsammlung' in: *Theologische Literaturzeitung* 115 (1990) 682-683.
- Locht, Gábor, *De sabbat. Een wet van genade* (Zoetermeer 2006).

- Locht, Gábor, *Γέγραπται- Er staat geschreven. Een studie naar gezaghebbende tradities, 'Schriften', en de Bijbelse canon van christenen, in de eerste vier eeuwen van deze jaartelling*. Masterthesis – Protestantse Theologische Universiteit (2012).
- McDonald, Lee Martin, *The Biblical Canon. Its Origin, Transmission, and Authority* (Peabody, Massachusetts 2007, derde druk 2008).
- Metzger, Bruce M. *The Canon of the New Testament. Its Origin, Development, and Significance* (Oxford 1997).
- Patzia, Arthur G., *The Making of the New Testament. Origin, Collection, Text & Canon* (Downers Grove, Illinois 1995; tweede editie 2011).
- Porter, Stanley E., 'Paul and the Process of Canonization' in: Craig A. Evans & Emanuel Tov (eds.), *Exploring the Origins of the Bible. Canon Formation in Historical, Literary, and Theological Perspective* (Grand Rapids 2008) 173-202.
- Richards, E. Randolph, *Paul and first-century letter writing. Secretaries, composition and collection* (Downers Grove 2004).
- Stuhlhofer, Franz, *Der Gebrauch der Bibel von Jesus bis Euseb. Eine statistische Untersuchung zur Kanongeschichte* (Wuppertal 1988).
- Trobisch, David, *Paul's Letter Collection. Tracing the Origins* (Bolivar, Missouri, 2001).
- Unnik, W.C. van, 'The "Gospel of Truth" and the New Testament', in: F.L. Cross (ed.), *The Jung Codex. A Newly Recovered Gnostic Papyrus* (London 1955) 81-129.
- Verheyden, J., 'The Canon Muratori: A Matter of Dispute' in J.-M. Auwers & H.J. de Jonge, *The Biblical Canons* (Leuven 2003) 487-556.